

„ХАРАКТЕРИТЕ” НА ТЕОФРАСТ - МИНАЛО И НАСТОЯЩЕ *

Богдан Богданов

Тази малка книга може да бъде четена и без уводни бележки. Независимо, че е писана преди 2300 години, тя е съхранила действената си сила за съвременния читател като малко книги от античността. Преди всичко тя го дължи на темата си. Повечето типове от галерията образи на Теофраст срещаме и днес. Понякога и ние, съвременните хора, се опитваме да мислим и говорим в същия този стил, но не винаги ни се удава добрата тънка ирония на „Характерите”. Затова тази книжка е два пъти хуманна — веднъж е вечното си съдържание и втори път с кроткия си шеговит тон.

Антигона и Медея също са безсмъртни образи. Но тяхното безсмъртие е малко абстрактно и високомерно. „Характерите” са безсмъртни живо, реално и непосредствено с красноречието на всекидневната реч. Далеч от пазара, от банята, от приказките в портиката, от пристанището и игралните домове типове на Теофраст биха се превърнали в канон на студен моралист.

Теофраст също е моралист. Но неговият морализъм, макар и строг, е скептично тънък и практичен. Затова не го забелязваме. В „Характерите” няма чисти идеи, има само хора и жив човешки свят. Човешкият свят съществува за хората, но и хората могат да бъдат разбрани само в него. Теофраст обича подробностите на този свят, той като че ли постоянно се разсейва. Този начин на виждане изглежда някак наивен, по детски повърхностен. Но е очарователен и обещаващ. В него прозира утрешната дълбочина на психолога в европейската литература.

Авторът на „Характерите” няма интересна биография. Така както я познаваме, тя е по-скоро характероописание с дълбок смисъл, но със слаба степен на достоверност. Проникната е от просветителския дух на елинизма, от тогавашната съзерцателна мъдрост и страст за литературни занимания.

Теофраст го нарекъл неговият учител и съратник във философията Аристотел, защото умее да говори леко, приятно и умно. На български това значи „човек с божествена реч”. Истинското му име е Тиртам. Баща му бил богат човек и като всички богати бащи на онова време искал синът му да стане учен човек. Началото било сложено при ритора Левкип в родния град Ерезос на Лезбос, а по-късно образованието било продължено в Атина. Теофраст останал до края на живота си в града на философите. Това станало по понятни причини. Той бил талантлив, трудолюбив и общителен, а Атина, тогавашната столица на разума, предлагала храна за тези качества.

Отначало двамата с Аристотел слушали Платон, по-късно основали Лицея. След смъртта на Александър Македонски, когато Атина станала център на антимакедонското движение, бившият възпитател на македонския пълководец трябвало да напусне града. Аристотел не се колебал на кого да остави школата и библиотеката, тъй като Теофраст съединявал в свое лице съратника, ученика и приятеля. Така той станал вторият схолярх в перипатетическата династия и

* Теофраст. Характери. С. 1968, с. 66-77.// Теофраст. Характери. С. 1999, с. 83-96.

достойно седял на това място 34 години, изцяло отдаден на литературна и преподавателска дейност. Аристотел е патронът и теоретикът на школата. Теофраст е нейният практик. Казват, че броят на учениците му достигнал 2000, че приятели му били царе. Но той нямал време да бъде тщеславен, защото бил прекалено зает. Изглежда, по същата причина нямал време за неприятности и страсти. Любовта, казвал той, е болест на незаетите души. Веднъж само се намерил човек, който му създал грижи, като го обвинил в безбожие за сентенцията „Случаят владее света”. Но не били Сократовите времена, когато осъждали на смърт и изгнание - Теофраст се оправил лесно. Втората неприятност била по-голяма, но затова пък завършила с триумф. В 318 г. пр. н. е. се появил декрет за затваряне на философските школи и Теофраст трябвало да напусне Атина. Но на следната година декретът бил отменен, а философа посрещнали с овации и отново оградили с всеобща почит.

Добрият ученик на Теофраст, комическият поет Менандър, научил вероятно от учителя си Хераклитовото изречение: „Характерът на човека е неговата съдба”. Макар да не сме съгласни с тази прекалено човешка мярка, нека опитаме да разберем Теофраст чрез нея.

Той бил човек сдържан, но не аскетичен. Грижел се за външността си, обичал обществото на елегантни хора, приятни му били дори богатите трапези. До ригоризъм не достигал никога, но и хедонизмът му бил чужд. Притежавал изработена или дарена от природата мярка, която прилагал и към самата мярка. Бил дружелюбен, обичлив и с кротък нрав. У него наистина съвпадали характер и съдба. Той се показал философ дори в последния акт на живота си. Наредил в завещанието си да не му се прави богато погребение, освободил робите си, раздал имуществото си. За момент ни разколебава само предсмъртната му жалба. Той все пак не успял да склопи очи усмихнат като Сократ. Възнегодувал срещу природата, защото едва на тази преклонна възраст започнал да разбира някои неща, а животът му свършвал. Природата била несправедлива, дето дарявала с дълъг живот елените и гарваните, които не можели да направят нищо полезно през него. Но Теофраст всъщност не жалел за удоволствията на живота, той жалел за онова единствено удоволствие, от което човек не се уморява никога — удоволствието да познава.

Но изречението на Хераклит не може да ни помогне. Характерът на Теофраст звучи стандартно, защото Епикур и Зенон имали подобни добродетели. Това били добродетелите на епохата.

В 323 г. пр. н. е., когато Теофраст застанал начело на перипатетическата школа, голямата държава на Александър Македонски размирно се разпадала на по-малки монархии. Египет, Сирия и Македония били крачка напред в сравнение с малкия гръцки полис, заедно с който умряла и старата демокрация. В тези години Изтокът подарил на гръцкия свят блясъка и бюрокрацията си, а Гърция — на Изтока своя език и култура. В размерите на новите държави, при смесването на старите култури и с раздвижването на огромни маси хора човекът станал космополит. Той скъсал с гражданското съзнание на полиса и с героизма на своята митология. Тя му била вече излишна, защото при новите материални и политически условия той можел да възприема себе си реално.

Философията отговорила на живота и сменила предмета си. Философите постепенно изоставили голямата вселена и се обърнали към реалния човек. Той

станал център на новата вселена, въпросите на неговото щастие и удоволствие, нормите на неговото поведение изпълнили мисълта на епикурейци, стоици, скептици, циници и перипатетици. Променили се идеалите, интересите и вкусовете, цялото поведение на човека. Деятелният живот отстъпил на съзерцателния, настоящето на миналото, мисленето на чувстването, богът и съдбата на случая, а човешката природа, освободена от старата героичност, станала сложна, но прозаична.

Теофраст бил активно и положително звено в тази атмосфера на засилен интерес към реалния човек. Жалбата му за познание не била жалба за загубено време, защото той оставил 240 съчинения. Трудолюбието вървяло като по завещание в перипатетическата школа. Аристотел бил също плодовит. И Теофрастовите съчинения обхващали цялото тогавашно знание — физика, ботаника, етика, риторика, право. Но Аристотел завещал на Теофраст почти само трудолюбието си. Теофраст те притежавал неговия гений. Той развил, систематизирал и проверил системата на учителя, натрупал материал, конкретизирал и изследвал, но направил малко открития. Разбира се, това не може да се твърди с увереност, защото цялата тази грамада е загубена. До нас са достигнали само фрагменти, две съчинения по ботаника и „Характерите”. Ако са верни думите на Бейкън, че при корабкрушение пълните бъчви отиват на дъното на морето, а празните остават да плуват по повърхността, би трябвало да съжаляваме за загубеното.

Животът на „Характерите” също висял на косъм, но времето и случаят ни ги запазили. Ето тяхната история. След смъртта на Теофраст неиздадените съчинения на Аристотел и негови ръкописи, между тях и „Характерите”, минали по завещание в ръцете на ученика му Нелей. Той от своя страна ги завещал на свои роднини и те на свои и така ръкописите престояли повече от век в едно влажно мазе в малоазийския град Скепис. В края на втория век пр. н. е. га купил срещу голяма сума библиофилът Апеликон от о. Теос и направил лош препис на пощаденото от влагата и червеите. Именно този екземпляр след превземането на Атина Сула отнесъл в Рим. Оттогава започват да се правят корекции на текста и различни издания, най-известното от които е изданието на епикуреец Адроник от Родос.

Установено е, че Теофраст написал „Характерите” към 319 г. пр. н. е., още в началото на своята дейност в Лицея. Те веднага придобили популярност и станали образец на нов литературен жанр. Няколко поколения перипатетици след Теофраст писали характери и така затвърдили повествователния миниатюрен стил. Ние знаем имената на Ликон, Аристон и Сатир. „Характерите” били популярния в римско време, и в късното антично общество, и във Византия не толкова заради съдържанието си, а защото били готов материал за школските риторични упражнения.

В ново време ги откриват изведнъж, както повечето антични текстове. И още в началото се повдигнал спор дали наистина са излезли изпод перото на Теофраст. Най-силният аргумент в съмнението бил стилът им. Знаело се, че философът говорел и пишел изящно, гладко и правилно, а езикът на „Характерите” е грапав, непретенциозен, някъде дори небрежен. След време авторството на Теофраст било защитено и днес го приемаме за факт. Но това породило нови съмнения: какво е предназначението на тези миниатюри, в такъв ли вид ги е създал

Теофраст, или са ексцерпти от други негови съчинения; към риториката, етиката или съчинението за комедията трябва да се отнесат; дали не са скици-моделни за занимания по риторика, ръководени от Теофраст, или са конспект за голямо съчинение, посветено на моралната феноменология; защо в тази поредица са събрани отрицателни типове, не е ли съществувала поредица положителни типове, недостигнала до нас? Ето най-авторитетното и правдоподобно мнение: „Характерите“ са галерия портрети, служили за илюстративен материал на загубен морален трактат и едновременно представляват втора негова част. Но понеже връзката им с трактата била изкуствена, те се отделили от него и се обособили в самостоятелно съчинение.

Въпросът за реализма в „Характерите“ възниква естествено. Тяхното съдържание и колорит са толкова очевидно реалистични, че те могат да служат за урок по бит или история на мирното време. Тази художествена история е видяна като че ли обективно с очите на един неутрален наблюдател. Но достатъчно е да проследим кое Теофраст смята за прилично и кое не, за да се убедим, че той описва, за да прецени и дори да осъди, от определени позиции. Не остава скрито, че почти навсякъде става дума за заможни хора, за техните навици и начин на живот. И ако Теофраст не смята богатството за приличие, то поне смята за приличие мярката в богатството.

Въз основа на „Характерите“ може да се напише и малък трактат за робството в Атина в края на IV в. пр. н. е. - роб на пазар, роб-вратар, роб съпровожда господаря си в театъра, роб работи вън от дома и плаща дял на владелеца си, наказание на роб, робиня се грижи за приготвянето на хляба. И какви ли не подробности на ежедневието няма в книгата — тепавичарят чисти горната дреха с хума, дойката дъвче храната на детето, паразитът-шут на угощение, обеди, жертви на богове, приятелски вноски, заемане и връщане на пари, таблата за смятане.

„Характерите“ са реалистично произведение преди всичко за това, че в тях няма нито един неверен елемент, нито една измислена дреболия, а след това, защото тези елементи съществуват организирано в определена социална гледна точка.

Този реализъм не е в традициите на предходната класическа художествена литература. Трагедията на Софокъл и комедията на Аристофан са реалистични в твърде широк смисъл на думата. Аристофановият комизъм е реалистичен по сила и пластика, но не по намерение. Големият комик творил със съзнанието, че животът трябва не да се пресъздаде, а да се промени. Докато реализмът в тесен смисъл на думата се нуждае не само от първична реалистична сила, но и от реалистично съзнание. В комедиите на Теофрастовия ученик Менандър често липсва първичната сила на живота, но съзнанието, че животът трябва да се пресъздаде, не липсва никога.

Разликата между двамата комици Аристофан и Менандър не е просто разлика между двама автори. Става дума за две епохи в гръцкото художествено съзнание. Напускайки класическата епоха, то загубва своята приповдигната всеобщност и става съзнателно и реалистично. „Характерите“ са и резултат, и средство на този сложен процес.

В същия прелом на съзнанието философията започва да се интересува предимно от човешкото щастие и смисъла на живота. Литературата винаги се е занимавала с човека. Но със средствата на новия реализъм в нея навлиза личният живот на човека, любовното преживяване, подробностите на всекидневието — теми, за които по-рано литературата била почти недостъпна. Този реализъм отговаря на вкусовете на новия човек, който бил вече не гражданин на малкия полис, а послушен и склонен към съзерцание поданик на обширната елинистическа монархия. Но „Характерите” отговарят и на идеалите на този човек. Когато той осъзнае, че народното събрание е формален институт и родина не скъпата Атина, а цялата земя, когато загуби старите обществени идеали, той ще спаси човешката си активност и в една нова сфера — в ценността на своя частен живот.

Но за да открие своя характер, човек не само трябва да има нужда от него. Необходими са и средства. Литературните форми на новия реализъм нямат пряка връзка с голямата литература на V век. Публиката на полиса обичала героичния и малко всеобщ човек на класическата трагедия, чиято съдба символизираща една обща идея. Затова характерът на трагическия герой бил съобразен предимно с целите на трагическото действие. Дори Еврипид — големият идеен родител на елинистическата литература — е далеч от самоцелната свобода на „Характерите” на Теофраст. Неговата Медея се смята за характер, който излиза извън рамките на класическата трагедия със своето модерно звучене, защото в душата ѝ се борят две противоположни сили, които я подтикват към действие. Психиката на Ифигения е също сложна с това, че тя неоправдано променя поведението си. Но независимо, че в трагедията на Еврипид античният човек се бори открито да се освободи от външната воля, човешкият характер не е цел, а средство на трагическото действие. Така самата структура на трагедията била обективна пречка човекът да открие своя автономен характер.

Но автономията, от която се нуждаел човекът в новата елинистическа литература, правото на характер, той имал по-рано реално в миналия си политически и частен живот. Затова предходните форми на „Характерите” откриваме в „Риториката” на Аристотел и в адвокатските речи на Лизий, в която има повече реална психология, отколкото в трагедиите на Еврипид.

По форма „Характерите” стоят на границата на риториката и художествената литература. Това, че са минали предварително през адвокатската реч, не намалява реалистичната им стойност. Те не биха могли да дойдат направо от улицата. В красноречието те събирали енергия до момента, когато ставало възможно да се явят в литературата. Именно въвеждащата ги колеблива дефиниция в духа на Аристотеловите определения говори, че в този си вид те не са се откъснали напълно от риториката. В един превод тя като че ли може да се изпусне, и без това текстът е толкова неустановен и труден за интерпретация. Но без нея читателят няма да долови една съществена черта на античното светоусещане. За разлика от модерния човек античният се вълнува от една дреболия само ако открие нейното място в общата система на нещата,

С дефинициите Теофраст целял може би да улови същественото за всеки характер. И той на пръв поглед го е направил. Но истински същественото, онова, което живее скрито в подробностите, Теофраст не пожелал или не успял да определи. Но понеже не преиначил нито една подробност, той незабелязано създал

един характер повече: общия тип на епохата. Почти във всеки характер живеят скрито чертите на този общ тип — подвижен, хитър, загрижен за паричните си дела, настроен търговски, пестелив и груб. Ако го наречем с прозвищата на други времена, това е еснафът-буржоа. Той се прокрадва в химерите на самохвалеца, в злите думи на злословеца и неприличните деяния на простака. Намерението на Теофраст било да открие източника на човешкото поведение в характера на отделния индивид, но по същество той направил и обратното. Благодарение на неговата добросъвестност излязла, че поведението на всички типове има обща логика, нещо наиндивидуално.

Значението на „Характерите” в античността не се изчерпва с това, че са станали образец на подражание. Те помагат да разберем стандартните образи на новата гръцка комедия и на римската комедия. Ласкателят е упражнение за паразита, самохвалецът - скица на войника-самохvaleц на Плавт, недоверчивият и черногледецът са съвременници на Менандровия мизантроп. Затова Лесинг има право да напомня значението на „Характерите” за изработване принципите на комедията. Античната комедия обаче не развила целия реалистичен потенциал на „Характерите”, тя само го стандартизираща.

В ново време Теофраст има много читатели и подражатели и един конгениален събрат — Лабрюйер. Обикновено твърдят, че неговите „Характери” са по-хубави от Теофрастовите. Нека това да е така. На античните остава преимуществото, че са първи, че са по-малко литературни и по-непосредствени.

Излишно е да се твърди в заключение, че книгата е смешна, защото истински смешната книга размива сама. И все пак тук случаят е друг. Има места, на които съвременният читател непременно ще се разсмее, но има и такива смешни места, които ще отmine, ако не успее да се усмихне исторически. Историческият смях е труден и необичаен, защото изисква известно усилие, известна способност за метаморфоза. Но той доставя много по-дълбока наслада от обикновения смях, в него човек се усеща реално безсмъртен, способен да възкреси хора, живели преди хилядолетия, и сам да пренесе себе си през тези хилядолетия. Но усилието и историческият смях не са задължително условие, за да се изпита наслада. „Характерите” са от онези големи книги, които имат и буквален смисъл.